

Kuidas portreterida Jaan Tõnissoni Müüt ja psühholoogia

Jaan Undusk*

Me tunneme Jaan Tõnissoni elu väliseid asjaolusid, aga tema psühholoogiline portree on loomata. Mis oli Tõnissoni isiksusliku mõju kese? Millega ta eraviisiliselt vesteldes või rahva ees kõnet pidades esmalt või aegamisi mõjus? Kas oma kandva hääle, sugestiivse silmavaate või sisemist tarkust heiastava hoiakuga?

Mälestustes Tõnissonist on tihti juttu tarkusest, aga vist keegi ei ole suutnud näidata, milles see tarkus seisnes. Tõnissoni reaktsioonid eri olukordades on pigem etteaimatavad, looduslikud, olgu nii heas kui halvas. Ta ei reageeri mitte tarkusest, vaid temperamendist, peaaegu füsioloogiliselt. Niisama looduslik oli tema suhtumine toitu, mille lihtne mõte on kõhtu täita. „Täielik barbar söömises, ei vali toitu, sööb kõike, mis antakse,“ tõgas hõrgutsejast kolleeg Karl August Hindrey.¹ Naiselikult kiindunud Aino Kallas on üks väheseid, kes Tõnissoni kohta jätnud maha varjundirikkamaid psühholoogilisi pudemeid, aga temagi murrab sisse lahtisest uksest, kui ennustab, et „kord sadade aastate pärast muutub ta [= Tõnisson] müüdiiks rahva meelekujutuses“.² Miks siis sadade aastate pärast, kui mees oli müüt juba eluajal. „Tema profiili oskas klassitahvlile joonistada iga algkoolilapski (ja tihti joonistaski),“ meenutab Ilmar Mikiver.³

Müüdi puudub isikuline psühholoogia, sest müüt lihtsalt toimib. Nagu loodus, nagu ilm – vihm, tuul, äike. Tõnissoni vihastamisi kutsusid kaastöölised pikselöögiks ja müristamiseks, niisiis oli ta neile nagu peajumal ise. Kui Tõnissoni „loodusjõud hakkasid mässama“, siis järgnesid „torm“, „orkaan“ ja „maru“, kuni lõppeks jõudis kätte ka „mõõn“ ahastuslikes kõrgetes toonides, mis kuulutasid inimeste kõlbelist allakäiku.⁴ Enamik Tõnissonist maalitud portreteid on tõmmatud isetoimiva müüdi raami: Tõnisson toimib ja toimetab, tema ümber toimub kogu aeg midagi. Toimub ilma subjektiivse suva, kahtluste või kahetsuseta. Selles on mingit igikestvat turvalisust. Häired müüdi toimimises on lühiajalised. Õieti ei olegi need häired, sest psühholoogilised nüansid raputatakse olukordadelt kiiresti maha. Kui Tõnisson tööpostil kellegi peale karjub – „ja Jumal paraku, ta karjus sageli!“⁵ –, siis tema raev ei jäta temasse psüühilisi jälgi, ta mälu ei jäädvusta vimma. „Müristab korra ja teise, ja siis paistab jälle päike.“⁶ Mahakärgitud inimene on järgmises olukorras taas puhas leht. „Tõnissoni meelepaha ei olnud pikk. Ka sellegi poolest võis seda võrrelda äikesega. Oli süüdlane oma peapesu saa-

* Jaan Undusk (1958), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia liige, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor ning Tallinna Ülikooli külalisprofessor, jaan@utkk.ee. Uurimistoetus IUT28-1.

¹ Hoiä Ronk [K. A. Hindrey]. Kaasaegsed. Tartu: Loodus, 1926, lk. 8.

² A. Kallas. Mu saatuse maa. Tlk. J. Aavik. Västena: Orto, 1947, lk. 103.

³ I. Mikiver. Tänapäevane Jaan Tõnisson. – Vaba Eesti Sõna, 01.01.1999, nr. 1, lk. 1.

⁴ K. A. Hindrey. Minu elukroonika I–III. Murrang. Tõnissoni juures. (Eesti mälu, 26). Tallinn – Tartu: Eesti Päevaleht – Akadeemia, 2010, lk. 651–652.

⁵ A. Kallas. Mu saatuse maa, lk. 105.

⁶ M. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn: Olion, 1991, lk. 66.

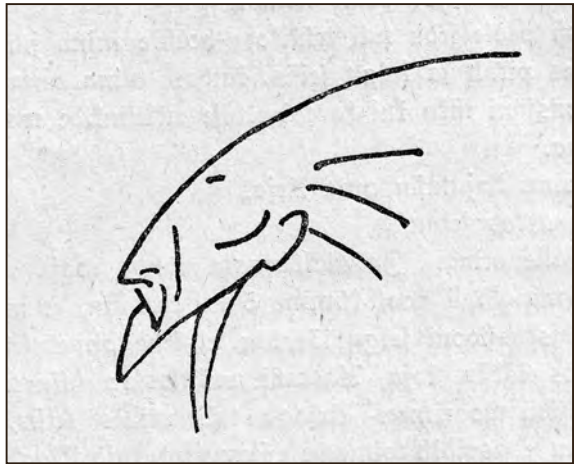
nud, siis enamasti oli ka lool lõpp, ja tund või paar hiljem võis peatoimetaja selle mehega sama sõbralikult jutelda kui enne pragamist.⁷ Kui Tõnisson mõnikord masendusse langeb („ta vajus raevuhoo lõpuks toolile, pea käte vahel, ja korrutas, et ei mõista“⁸), siis vältab see vaid minuteid – mees kargab püsti ja toimib jälle. Psühholoogia ei alluta teda, tal on silme ees oma mütoloogiline süzee. Sellesse ei kuulu eritlemine toidu kallal ega jõu raiskamine kiusule.

Hingetundlik luuletaja Henrik Visnapuu kirjeldab Tõnissoni olemust loodusmütoloogilistest ajakirjanikest märksa maandatumal ja esioisa justkui psühhokriitilisel moel:

„Mulle näib, et Tõnisson inimesi kui seesuguseid üldse ei näinud: ta nägi vaid ideid ja abstraktsioone. [– – –] Tõnisson oli ses mõttes inimestepime ja ühekülgne, ja see oli tema suurus. [– – –] Suurel määral iseteadlikud isikud on, paradoksina öeldes, ilma isiksuseta. Idee ja isiksus sulab kokku ühte mõistesse. Selline isiksus võib olla korruga suuremeelne ja kalk teiste inimeste vastu.“⁹ Analüüs näib pihta hakkavat psühholoogilisest iseloomustusest, aga päädib ikkagi lõppotsuses, et Tõnisson ei olnud mitte isiksus, vaid pigem inimeseks kehas-
tunud idee, mütoloogem.

Selles müüdi- ja teadus- peitus omajagu koomilist automatismi (meenutatagu vaid Henri Bergsoni esseed naerust) ja see tegi Tõnissonist ka eesti karikaturistide lemmikobjekti. Et müüt ei hooli psühholoogiast, siis tuli Tõnissoni mütologiseerimisega seoses ette ka psühholoogiliselt piinlikke vahejuhtumeid, millest aga Tõnisson ise talle omaselt numbrit ei teinud. Mis näitab vaid seda, et ka tema enesetunnetuses oli müüdilisi jooni.

Nii näiteks pillas Eino Leino oma 1921. aasta bravuursel külaskäigul Eestisse tahes või tahtmata – raske otsustada – kahemõttelise komplimendi, kui paigutas Jaan Tõnissoni oma „Helkalaulude“ tegelaste konteksti ja võrdles teda legendaarse Ylermiga, kartmatu „ülbe isandaga“, kes sõidab täkul kirikusse ja teotab altaril jumalat. „Ylermi“ luges Leino ette nii Tartu Ülikooli aulas kui ka hiljem Tallinnas Kommertsgümnaasiumi saalis ning avaldas Postimehes avaliku kirja Tõnissonile, mille keskmes on tema ja Tõnissoni kujutluslik kahekõne. Selles paneb ta Tõnissoni suhu muuseas järgmised sõnad: „Teie ütlete ehk: „Teie olete argpüks, armas Hra. Eino Leino. Mina olen Ylermi, ülbe’e isanda, kes lööb surnuks kas või oma poja, kui ta poole aruga on.““¹⁰ Ilmselt mängis teksti sünnil kaasa viinaaur, sest Leino oli eelmisel päeval kusagil maal „võtmas“ käinud, varahommikul teksti hotellis valmis vuhistanud ja



Jaan Tõnisson. Karl August Hindrey šarž raamatust „Kaasaegsed“ (1926).

⁷ A. Raag. Kõuepilvede saatel. Saatuslikus kolmnurgas. Läbi varemete. (Eesti mälu, 41). Tallinn – Tartu: Eesti Päevaleht – Akadeemia, 2010, lk. 74.

⁸ E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. Tlk. K. Jaanits, K. Kurmiste. Tallinn: Varrak, 2011, lk. 99.

⁹ H. Visnapuu. Päike ja jõgi. Mälestusi noorusmaalt. (Eesti mälu, 30). Tallinn – Tartu: Eesti Päevaleht – Akadeemia, 2010, lk. 262.

¹⁰ E. Leino. Fluctuat nec mergitur. Avalik kiri Vaba Eesti suurele eesvõitlejale Jaan Tõnissonile. – Postimees, 23.05.1921, nr. 111, lk. 1. Vrd. E. Leino. Helkalaulud. Tlk. A. Anni[st]. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimekond, 1922, lk. 42–45. Leino avalik kiri on taasavaldatud Lauri Kettunen mälestustes, mille eesti tõlke rikub aga trükiveakurat, sest Ylermi asemel seisab seal otsekui mõnitav Alermi! Vt. L. Kettunen. Laadogast Balatonini. Mälestusi 1918–1924. Tlk. J. Valge. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk. 190.

selle siis kiirkorras toimetusse tõlkida saanud, hiljem aga küsinud seda tagasi, sest mäletanud kirjapandut vaid uduselt; kahtlane kiidukõne oli aga Tõnissoni enda mahitusel juba trükki läinud.¹¹ Leino kõnes võrdleb fiktiivne Tõnisson end ise paratamatult Ivan Julmaga, kes ühe kuulduse kohaselt tapnud oma poja seetõttu, et see süüdistanud teda arguses. Kui mõelda siia juurde Tõnissoni vanema poja Ilmari tapmine 1939. aastal tema oma naise Amanda käe läbi ning Jaan Tõnissoni revolvrilt kasutades, siis osutuvad geniaalse soome poeedi kohatud mütolooilised vihjed tagantjärele veelgi täpsemaks. Aga jätkem meelde eeskätt see, mida Leino oma võrdpildiga Tõnissonis tähtsustab: see on peaaegu füsioloogiline vaprus, iseenese ja oma lähedaste suhtes hoolimatu eneseuhkus, mida just kehastabki tema Ylermi.

Tõnissoni kanooniline portreejoonis on ülekaalukalt seotud tema rahvusehitustööga, mis ulatus igasse sfääri. Ei ole mõtet hakata siinse skitsi raames läbi hekseldama seda, mille Ülo Mallene on kokku võtnud raamatuga „Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis“¹². Kus kõiges küll poleks Tõnisson võtmeisikuna tegutsenud: Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis kui tootva seisuse rahvusuhkes koondises, Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisuses kui rahvusliku panganduse alustalas, Eesti Üliõpilaste Seltsis kui rahvusliku haritlaskonna taimelaval, „Vanemuise“ teatri uue hoone kui tõusva eestluse kultuuritempli püstitamisel ja nõnda edasi. Igaüks on neist asjust kunagi ja miskitmoodi kuulnud. Seltsitegevuse raames loodi eeldused rahvuslike poliitsetside ehk parteide tekkeks, ning esimene neist oli Tõnissoni juhitud Eesti Rahvameelne Eduerakond ehk ERE (1905).

Tõnissoni vahend oli ta oma ajaleht, kus ta hingetõmbepausideta veerge täitis, ning Tõnisson ise oli elav, liikuv ajaleht – arvestades seda, kui palju tekste ta paiskas õhku kõnedena, mille sõnum sealt edasi kuulajate mällu sadestus. Mil määral elas ta oma esimese inspiratsiooni välja suuliselt, kõnedes, millest hiljem vormusid ajalehe juhtkirjad, ja kui palju genereeris ta ideid esmalt kirjutades, et pärast neid oma ülesastumistes ära kasutada – seda suulise ja kirjaliku loovuse vahekorda ei suuda vist keegi täpsemalt määratleda. Nii ajakirjaniku kui ka oraatorina oli Tõnisson tunnustatud, ehkki eri eluperioodidel võis tegevuse raskuspunkt emmale-kummale poole kalduda. Kuid kindlasti oli ta kõnemehena märksa jõulisem kui sulesepana, mistõttu võib oletada, et Tõnissoni ajalehes trükitud tekst avaldas oma sügavamalt mõju peamiselt siis, kui meest ennast kord ka kõnelemas oli kuuldud. See tundub olevat üks pidepunkte Tõnissoni mõistmiseks, mille juurde tulgem veel tagasi. Arvatavasti tajus Tõnisson ka ise, et just ta enese elav kõne andis õige emotsionaalse koodi tema kirjutiste haarde ja paatose tabamiseks. Meie seda koodi enam sel viisil tarvitada ei saa ning seetõttu võib tubli osa Tõnissoni tekstilaamast laguneda üleüldiste fraaside kogumiks, mille puhul pole põhjust rääkida ei arutluse veenvusest ega iseseisvast tekstimõnust. Mitte ainult ettehaaravalt, vaid ka tagantjärele – nagu see Cicerost alates Roomas pruugiks oli¹³ – ta oma kõnesid retoorilisteks meistriteosteks vormida ei harrastanud, need jäid seotuks päevakajalise atmosfääri ning kuulajaskonna vahetu vastuvõtuga, eeskätt aga elava kõneleja võlu ja võimuga, mille kogu ulatust kirjatäht meieni kanda ei suuda.

Jaan Tõnissoni kirjandusliku pärandi tänast vastuvõttu võib pisut võrrelda saatusega, mis langes osaks tema põlvkonnakaaslase ja teise siitmaamehe, Raikküla mõttetarga Hermann Keyserlingi (1880–1946) suletoodangule. Muuseas on need kaks 1920. aasta suve hakul, kui Tõnisson oli Eesti peaminister ja filosoof paari kuu vältel oma vana kodumaad väisas, ka nelja silma all kokku saanud. Tõnisson kutsunud Keyserlingi teed jooma ja see asjaolu päästnud

¹¹ L. Kettunen. Laadogast Balatonini, lk. 186. Aino Suitsu teatel püüdnud Eino Leino oma Eesti-reisil alkoholiga piiri pidada ja võtnud vaid aeg-ajalt lonksu põues kantud lapikust konjakipudelist, et liiga äkiline loobumine tagasilööki ei tekitaks. Aga et eestlased hakkasid oma külalislahkust näitama kohe pärast Soome laeva randumist, siis ei läinud see plaan korda. (A. Thauvón-Suits. Minu mälestuste Eino Leino. Kannatav inimene. Tlk. E. Kaaber, M. Maasik. Tallinn: Ilo, 2005, lk. 89, 80–81)

¹² Ü. Mallene. Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis. Tallinn: SE&JS, 2014.

¹³ Vt. Rooma kirjanduse antoloogia. Koost. K. Kolk. Tallinn: Varrak, 2009, lk. 140–141.

krahvi kui politsei kartoteegi järgi Eestis ebasoovitava isiku hiljem pikemast vangistusest.¹⁴ Krahv Keyserling oli 1920.–1930. aastail kuulsamaid filosoofilisi kõnemehi kogu Euroopas, kes võis publikut oma temperamentse sõnavalinguga lummata vähemasti viies keeles. Tema kõrgperioodi filosoofia ongi sündinud põhiliselt kõneldes ning enamasti kõnetekstina, aga ilma kõnemehe hääle, keha ja mahlata, ka raamatuiks laotud. Need oma teoseist, mis Keyserling tõepoolest eeskätt kirjutas (reisikirjad ja mälestused), on ajas vastu pidanud ja moodustavad parima osa tema loomingust, „Lõuna-Ameerika meditatsioonid“ (1930) ehk kõige tipus. Tema filosoofilised „standardteosed“, eesotsas „Loova tunnetuse“ (1922) kui kõige tüütumaga (aga just see on ainsana tõlgitud eesti keelde), sisaldavad hilisema lugeja jaoks seevastu liiga palju kõrgelennulist ning samas kaootilist ja triviaalsena mõjuvat sõnamateeriat, mis pole võimeline kõneleja kunagist mainet esindama. Teksti kui mõjuterviku löi oratori enda võimas arrogantne isik, selle ära langedes kaotas tekst oma selgroo, lagunes koost või muutus lobisevaks.¹⁵ Tõnissoni juhtum ei ole siiski nii äärmuslik kui Keyserlingi oma. Tõnisson kõneles põhiliselt käegakatsutavaist ja eesti rahvale siiani elutähtsaist asjust, mistõttu tema ideede kaal ja emotsioonide substants pole kirjatähe üksi jäädes lõplikult kadunud.

Ja siis muidugi need Tõnissoni ideed ise. Eeskätt kõlbeline ja rahvuslik eneseteadvus, Tõnissoni pruugis veel „iseteadvus“ (vrd. sks. *Selbstbewusstsein*), mida ta teatavasti ei vastandanud rahvuse majandusliku vundamendi tähtsusele.¹⁶ Reetlikult ise-loomulikud olidki Tõnissonile *ise*-liitelised sõnad, tema panus eestluse ideoloogiasse, eeskätt juba mainitud rahvuslik ja individuaalne „iseteadvus“ ning lisaks ka „iseolemine“ ja muud sellised, mille üle palju kasutatud nalja heideti.¹⁷ 1908. aasta Postimehe üle-eelviimasel numbril täheldas Tõnisson möödaläinud mässuaastate meelsust hinnates: „oli otse mõnituse-sõnaks „kõlblisest iseteadvusest“ kõnelda“¹⁸. Järgmises ehk Noor-Eesti põlvkonnas muutus „iseteadvus“ eestipärasemaks „eneseteadvuseks“ ja sealt edasi sageli juba lihtsalt maharahunenud teadvuseks või teadlikkuseks. Nii Postimehe kui ka Noor-Eesti autorkonda ühtviisi kurja silmaga seirav Ado Grenzstein võis Pariisist parastada: „Kõige suurem vahe isa [= Tõnisson] ja laste [= Noor-Eesti] vahel on see, et isa iseteadev [*sic!*], lapsed aga eneseteadvad on. Iseteadev ja eneseteadev – missugune mitmekesisus!“¹⁹ „Iseolemise“ läks veidi teisiti, sest seda otsekui saksapäraselt (vrd. *Selbstsein*), aga enne Martin Heideggeri ja Karl Jaspersi eksistentsiaalmõtet saksa keeles õieti harva esinevat sõna hakkas eesti keeles hiljem asendama otsene saksa tõlkelaen „iseiseisvus“ (*Selbständigkeit*). Eesti keeles on igat sorti isedus seotud ühelt poolt ka isa ja isanda positsiooni sissevõtmisega, teisalt aga ladinliku egoismi ja egotsentrismiga. Sõakama sulega psühhograafid ongi kõnelnud Tõnissoni täiuseni viidud egoismist, mis õnnelkombel samastus imperaatorlikult kogu eesti rahvaga („eesti rahvas – see olen mina“), olles valmis seda läbi juhtima mis tahes merest. „Tõnisson rakendas oma iseteadliku egoismi sellel määral rahvusaatelsele tegevusele, et tänapäev ja tulevikuski rahvusluse hingestus, rahvusiikluse mõte ja eesti rahva paleused peavad Tõnissonile jätkma rahvusaate apostli au ...“²⁰

¹⁴ H. Keyserling. Sinnbilder aus meinem Leben. – Das Buch der Keyserlinge. An der Grenze zweier Welten. Lebenserinnerungen aus einem Geschlecht. Berlin: S. Fischer Verlag, 1937, lk. 406. Vt. J. Undusk. Eesti kui Belgia. Viimne baltlane Hermann Keyserling. – Tuna 2003, nr. 2, lk. 60.

¹⁵ Vt. J. Undusk. Philosophieren, hemmungslos. Der Fall Hermann Keyserling. – Baltisches Welterlebnis. Die kulturgeschichtliche Bedeutung von Alexander, Eduard und Hermann Graf Keyserling. Hrsg. M. Schwidtal, J. Undusk, L. Lukas. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2007, lk. 321–340.

¹⁶ Vt. K. Aru. Üks kirk, kolm mõdet. Peatükke eesti toimetajakeskest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008, lk. 122–123.

¹⁷ Vrd. O. Loorits. Koodi Jaan. Kuidas tekivad kangelasmüüdid. – Akadeemia 1989, nr. 9, lk. 1960.

¹⁸ J. Tõnisson. Kõlbline. – J. Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus. Koost. S. Runnel. (Eesti mõttelugu, 95). Tartu: Ilmamaa, 2010, lk. 304 (tsiteerin algset kirjakuju – J.U.).

¹⁹ A. Grenzstein. Noor-Eesti jaburi-jant. – Olevik, 21.03.1912, nr. 23, lk. 173.

²⁰ R. Kangro-Pool. J. Tõnisson rahvusaate õhutajana. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 1938, lk. 162.

Tahtmatult iroonilise kokkuvõtte Tõnissoni uuenduslikust iseduse-ideoloogiast tegi Adam Bachmann-Randalu: „Tõnisson on olnud ja jäänud eesti põhiloomule omase individualismi kehastuseks, tõeliseks isendiks.“²¹

Tõnissoni rahvuslust pole enamasti asetatud aredamasse filosoofilisse konteksti ja seetõttu on „kõlbelisus“, tema teine võtmesõna, omandanud alalhoidliku kõla. Kuid seda kõlbelisust tuleb mõista kantiaanlikult. Immanuel Kanti kroonib Tõnisson ise „uue aja tõeteaduse kuningaks“ ja tõlgib tema kategoorilise imperatiivi eesti keeli „kuulmata käskijaks“, mis valitseb „iga inimese rinnus, südametunnistus on temal auujärjeks“.²² Kategooriline imperatiiv on juba inimolu eeldusena sisestatud iga inimese hinge, tema olemasolu ei saa vältida, ehkki võib ignoreerida, mis lõpeb aga alati karistusega. Meenutatagu ühtlasi Kanti kuulsaid sõnu „Praktilise mõistuse kriitika“ kokkuvõttest: „Kaks asja täidavad hinge üha uue ja kasvava imetluse ning aukartusega, mida sagedamini ja püsivamalt nendega mõttes tegelda: need on tähistaevas mu kohal ja moraalseadus mu sees.“²³ Tähtis on aga nüüd see, et erinevalt Kantist oli Tõnissoni meelest selle sisemise moraal- ehk kõlbluseaduse üks sätteid käsk teadvustada ja austada oma rahvust – inimese rahvuslik imperatiiv. Rahvus on üks inimsuse, humaansuse määratlejaid. Olla rahvuse esindaja ning järgida sellest tulenevaid nõudeid on inimese loomulik ühiskonnas tegutsemise ajend. Nii nagu ma austan teises inimeses oma ligimest, nii austan ma temas ta rahvust. Inimene, kes pole teadvustanud oma rahvust ega sellest tulenevaid kohustusi, on moraalselt ebaküps. Rahvus ei ole mingi ideoloogiline konstruktsioon, nagu väitsid mõned 20. sajandi teise poole valgustajad (Tõnissoni jaoks oleksid need olnud sisemise moraalita inimesed), vaid inimese kui ühiskondliku olendi kaasasündinud moraalinoe. See ongi kõlbelise rahvusluse lihtne tuum. Kui seatakse tõkkeid oma rahvuse kasuks töötamisele, siis järelikult rikutakse inimõigusi. Kui salatakse maha oma rahvus, siis käitatakse ebamoraalselt, millele järgneb paratamatult karistus. Ado Grenzsteini veendumus, et „rahva suurus on õigem rahvuse väärtuse mõõt kui rahvuse armastus“,²⁴ on igamehe otsetee põrgusse. Siin tuleb taas mängu motiiv, milleni jõuame hiljem – argus. Kvantiteet on Tõnissoni järgi aravereliste väärtusmõõt.

Niisamuti kantiaanlikult on Tõnissoni vaateid varem tõlgendanud ka teda hästi tundnud Peeter Põld, kes kirjutab, et Tõnissoni arvates oli „kõige ülem vara, mis Looja istutanud inimhingesse, tema kõlbline iseteadvus, ehk rahvuslik „enesetundmine“ ...“. Näeme taas, kuidas moraaliseadus seob enesega loomupäraselt rahvuse. Ja Põld tsiteerib Tõnissoni kreedot 1896. aastast, kui ta alles alustas Postimehe toimetamist: ajaleht tahtvat tema käe all teha „üksnes seda, mis õige Jumala ees, kohus riigivalitsuse ees ja puhas südametunnistuse ees, mis tõsiseks kasuks tuleb Eesti maale ja rahvale“.²⁵ Niisiis, jumala ees järgitakse õigust, keisri ees täidetakse kohust, rahva kasuks tehakse seda, mida nõuab südametunnistus. Just rahvuslik imperatiiv on Tõnissonil kõige otsesemas ühenduses „moraaliseadusega mu sees“. Seda kinnitab Johan Kõpp, öeldes, et Tõnissonil oli isikliku õnne asemel kohusetunne rahva saatuse ees

²¹ A. Randalu (Bachmann). Jaan Tõnissoni kool. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk. 298.

²² J. Tõnisson. Komme. – Postimees, 28.11.1897, nr. 266, lk. 1. „Kanti filosoofia huvitas teda [= Tõnissoni] rohkem teoreetiliselt oma ideoloogilise olemusega. Ses mõttes tundis ta huvi Kanti eetika peamise põhialuse – kategoorilise imperatiivi vastu.“ (J. Roos. Jaan Tõnissoni elukäik. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk. 31). Hella Wuolijoki meenutab, kuidas Tõnisson püüdis 1905. aasta jõulude ajal „terve ööpäeva Kanti kategooriliste imperatiividega Marxi ümber lükata, mis teatavasti on üsna lootusetu ettevõtmine“ (H. Wuolijoki. Koolitüdrukuna Tartus 1901–1904. Tlk. L. Viiding. Tallinn: Eesti Raamat, 1995, lk. 54). Kanti kui Tõnissoni moraalset mentorit mainis ka Gustav Suits oma 1913. aasta furoori tekitanud kõnes (T. Haug. Troojamäe töötus. 33 kirjatööd. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004, lk. 82).

²³ I. Kant. Kritik der praktischen Vernunft. Hrsg. R. Schmidt. Leipzig: Philipp Reclam jun., 1960, lk. 221.

²⁴ A. Grenzstein. Eesti küsimus. – A. Grenzstein. Eesti haridus. (Eesti mõttelugu, 106). Tartu, 2012, lk. 158.

²⁵ P. Põld. Jaan Tõnisson Eesti rahvusliku mõtte arendajana. – Jaan Tõnisson. Tagasivaateid ja mälestusi tema 60 a. sünnipäevaks. Tartu: Postimees, 1928, lk. 46, 44. Vrd.: J. Tõnisson. Lugejatele. – Postimees, 02.12.1896, nr. 263, lk. 1.

see „kateooriline imperatiiv, millele tuli alistuda“.²⁶ Peeter Tarvel nendib, et „Tõnisson sidus arenenud rahvusteadvust kõige tihedamini rahvaliikmeile omase kõlbelse iseteadvusega“.²⁷

Rahvusest tulenevad Tõnissonil kõik muud kõlbelse käitumise aspektid, näiteks suguline karskus ja alkoholist loobumine. Karskus ei ole määratletud mingist neitsilikust puhtuse-ideaalist või sotsiaalsest heakorrast lähtudes, vaid on nõue, mis tuleneb rahvuse teravhoiust: „... alkoholi tarvitamine [on just] tōutervise seisukohalt elu-eitav ehk kõlvatu!“²⁸ Alkoholist loobumine on rahvusliku imperatiivi osa. Karske olla tähendab töötada rahvuse kasuks, ja mitte ainult kaitsta, vaid ka puhastada tema ajalooliselt rikutud geene, nagu meie ajal sobiks öelda. Tõnisson on veendunud sotsiaalse, psühholoogilise ja bioloogilise alge vastastikusel koostoimes: inimese isiklikku tublidust saab muuta pärilikuks vooruseks – juhul kui geenid ei ole nii-öelda meditsiiniliselt vigastatud. Siit on näha, et Tõnissoni rahvuslikul imperatiivil ei puudu bioloogiline külg. Rahvusehitustöö ei pea viima mitte üksnes kultuurilise ja majandusliku eneseteadvustumiseni, vaid sisaldama ka „tõuarenduslikku“ aspekti.

Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul 4. jaanuaril 1911 sõnas tollal veel suhteliselt värske ja kohe-kohe isaks saama valmistuv abielumees Tõnisson (poeg Ilmar sündis 26. jaanuaril): „Sugukondade uurimine on meile tähtis kõige pealt bioloogiliselt ja antropoloogiliselt, kuna meil praegu abielusseastumise juures endisest puhtusest ja ettevaatusest kinni ei peeta ja kuna meie tõug kõdunemise poole kaldub. [– – –] Peame, kuigi see zyniliselt kõlab – oma „tõuuraamatut“ tegema, nagu neid karjakasvatavad oma puhast verd loomade jaoks peavad, sest neil on kulturaloos suur väärtus. [– – –] Loomade juures saab juba ühe perekonna juures tõuu rikkumist tähele panna, miks siis mitte inimeste juures. Suur vale on, et inimene neid tõdesid oma kohta maksma ei pane, mida ta loomade juures tarvitab, ja mäda peal püsimumist omale kulturalise vabaduse nimel lubab.“ Ja siit läheb Tõnisson sujuvalt edasi kirjanduskriitikasse: „Aino Kallas ütles, ja mina ütlen seda ka, et meil pole anderikkaid kirjanikka. Kas ei ole see tundemärk, et meie tõug tagurpidi läheb?“²⁹

Tõnissoni järgi tagas kultuurilise ja sotsiaalse edenemise eeskätt tõupuhtus, mitte veresegamine, mille selsamal eesmärgil oli varem üles kiitnud tema ajakirjanduslik vingumees Ado Grenzstein. Kui Grenzstein võis toetuda austria juudi soost sotsioloogi Ludwig Gumplowiczi sotsiaaldarvinistlikule ilmavaatele („Rasside võitlus“, 1883), siis Tõnisson oli lugenud austria aarialasest tohtri Albert Reibmayri „Talendi ja geeniuse arengulugu“ (1908). Teiseks katsus Grenzstein talle omasel vastuokslikul moel tõendada, et (mittebioloogilisel?) ümberrahvustumisel loovutab üks rahvus teisele küll keele, kuid võtab oma suguverre (tõuomadused) muutumatumult kaasa.³⁰ Venestunud eestlased toodavad tema loogika järgi edasi eesti kultuuri selle süvamõistes, misjuures üks Grenzsteini hiilgelauseid kõlab: „Üksainus Eesti soost tubli Vene ajakirjanik ja isamaalane võiks Eestlastele enam kasu saata kui mõni tosin igapäiseid Eesti luuletajaid.“³¹ Kui kaua ja kelle jaoks selline kultuur võiks kesta, sellele Grenzstein ei vasta.

Tõnissoni vaatevinklist ei tulnud keele kui (J. G. Herderi järgi mõistetult) rahvusliku hingeväljenduse loovutamine seesmise moraaliseaduse järgi üldse kõne alla. Aga ta arvas, et rahvust ei saa ka parandada väljastpoolt verd sisse tuues, eestlasi näiteks vene või saksa verega tempides, vaid tuleb tööd teha omaenese vere kallal, arendades igakülgset karskust, valides endale „puhta“ sugupuuga partneri jne. Need on samad põhimõtted, mille eiramise kurbi tagajärgi näitlikustas pärilikkuseusku naturalistlik kirjandus, kui meenutada kas või

²⁶ J. Köpp. Mälestuste radadel 2. Tartu 1896–1906. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk. 190.

²⁷ P. Tarvel. Jaan Tõnissoni rahvuspoliitilised vaated. Üldine olukord Venes ja Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. – P. Tarvel. Demokraatia tulevik. Koost. T. Karjahärm, H. Runnel. (Eesti mõttelugu, 43). Tartu: Ilmamaa, 2002, lk. 376.

²⁸ J. Tõnisson. Püüete kava ja võitluse tee alusjooned. – J. Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus, lk. 346.

²⁹ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911). Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1912, lk. 18.

³⁰ Vt. J. Undusk. Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu, 118). Tartu: Ilmamaa, 2016, lk. 216–221.

³¹ A. Grenzstein. Eesti küsimus, lk. 161.

Gerhart Hauptmanni omal ajal laineid löönud näidendit „Enne päikesetõusu“ (1889): joodiku perekonnast ei saa võrsuda karske neiu, sest see hakkab jooma „niikuinii“. Tõnissoni kõlbluseaade ei ole mitte lihtne alalhoidluse kuulutamise, eesmärgiga kasvatada ühiskonnale kuulekaid, korralikke indiviide. Kogu Tõnissoni mõttemaailma ümbritseb rahvuslik sfääride muusika. Rahvus on ülim moraaliseadus inimese hinges, rahvuslik juht on kõrgeima moraaliga inimene ilmas ning kõlblus on väärt just nõndapalju, kui see aitab teenida rahvuse huve.

Selles rahvuslikus kantiaanluses oli üks nõrk koht, mis tulenes prohveti enese poissmehe-seisusest. Kuni neljakümneenda eluaastani ei olnud Tõnisson oma kätt naise pehme ihu külge pannud – või kui, siis traumaatiliste tulemustega. 1894.–1896. aastal Orjolis kohtuametnikuna töötades kihlus ta saksastunud eestlannaga, kuid lõpetas suhte kõlbelistel põhjustel: naisel puudus rahvuslik meel.³² Rahvus oli muidugi inimese hinge ülim paleus, aga selle säilimine tuli tagada ka bioloogiliselt, ning seda ei saanud teha poissmeeste vaimses vabariigis. Keegi pidi ka sugu tegema. Siin tulid Tõnissonile appi kaks allikat. Esimene oli apostel Paulus, keda ta virga koolipoisina hästi tundis. Paulus manitseb oma esimeses kirjas korintlastele abielus inimesi koos püsima, sest see on abinõu füüsilise kõlvatuse vastu, aga tema kõlbeline ideaal heiestub ometi selles, „et kõik inimesed oleksid nõnda nagu mina“, niisiis vallalised, sest „vallaline mees muretsseb Issanda asjade pärast [– –], aga naisemees muretsseb maailma asjade pärast, kuidas ta võiks meeldida naisele, ja ta on lõhestatud“ (1Kr 7, 7, 32). Tõnisson mõonab samuti, et „iseäraliste loomuandidega – Pauluse-taolised – inimesed jäävad loomulikult üksilduse põlve“.³³ Selleks „Issanda asjaks“, millele pühendumise nimel soovitati vallalisust, oli Tõnissoni meelest muidugi eesti rahvuslus. Juba Paulus pakub inimese annetest ja kutsumusest tulenevalt välja tööjaotuse põhimõtte (*à la* ühed on issandamehed ja teised naisemehed), aga alates Adam Smithist juurdus „tööjaotus“ (*division of labour, Arbeitsteilung*) ka sotsiaalsesse teooriasse. Ja sellest ühiskondliku tööjaotuse printsiibist leiab Tõnisson teise toe oma vallalise elulaadi põhjendamiseks.

Nii teatab Tõnisson juba enam kui 30-aastase mehena oma usaldusisikule Postimehe talust, äsja Aino Krohniga (tulevase kirjaniku Aino Kallasega) kihlunud Oskar Kallasele, et ta ei plaani oma isiklikku eluenergiat kulutada abielu ja – Eesti ühiskonnale iseenesest vajaliku – sugulise paljunemise tarvis, vaid püüab seda maksimaalselt rakendada avalikus töös: „Ütle seda oma Ainole ja tervita teda ühe mehe poolt, kes oma jõudu arvatavasti mitte seks ei taha kulutada, et oma sugukonda edenemise teel abielu varal edasi kiskuda, vaid paariteistkümne aasta jooksul oma jõunatukese tühiste tööde pääle saab ära kulutanud olema, et siis rahu-likult hauda ronida ...“ Ent selle pisut pisendava ja humoorika (ühtlasi kusagilt sisemusest üles kerkiva halastamatu) enesehinnangu efektseks jätkuks heidab Tõnisson õhku retoorilise küsimuse, mis eelnevat tasakaalustab ja sõber Kallast tema oodatavas õnnes üleliia upsakaks ei lase minna: „Kas ei ole see ka mitte töö-jaotus?“³⁴ Niisiis, ühiskonnas valitsegu tööjaotus! Ühed tehku sugu ja kasvatagu Eesti õnneks „üks tubli pesakond tublisid poissa ja tüdrukuid“ – muuseas, Tõnissoni ennustus, et „Aino [Kallas] kord tubliks eestlaseks saab“, osutus ju igati täppiminevaks.³⁵ Teised on aga sunnitud järgima askeetlikku elujoont. Täienisti Eesti avaliku elu edendamiseks kutsutud ja seatud isik ei saa raisata oma elujõudu bioloogilisel väljal.

Eluenergia tõlgitsemine näib Tõnissonil esiotse olevat üsnagi monadoloogiline, kui kasutada Gottfried Wilhelm Leibnizi filosoofia keelt. Inimesele kui iseenesesse suletud monaadile on sünniga kaasa antud mingi kindel kogus elujõudu, mingi energiapakett, mida ta saab küll

³² J. Roos. Jaan Tõnissoni elukäik, lk. 42–44; E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus, lk. 46–50.

³³ J. Tõnisson. Püüete kava ja võitluse tee alusjooned. – J. Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus, lk. 340.

³⁴ Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kallasele aastatel 1891–1936. Toim. K. Lepist. Tartu: Ilmamaa, 2017, lk. 224 (Jaan Tõnissoni kiri Oskar Kallasele 11. IX 1899). Kirja trükiversioonis puudub esimeses lauses sõna „saab“, aga teises lauses on „töö-jaotuse“ asemel eksitavalt kirjas „töö-jaatus“ (vrd. EKM EKLA, f. 186, m. 75:24, l. 121/208). Tänan Kristi Metstet, kes mu kahtlusi originaali põhjal kontrollida aitas.

³⁵ Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kallasele aastatel 1891–1936, lk. 223.

tarvitada energia erinevates alaliikides, aga siiski eeldusel, et ühes sfääris kulutatav energia vähendab paratamatult mingis teises sfääris kulutatava energia hulka. See ongi energia jäävuse seaduse monadoloogiline variant, mis võtab eelduseks, et inimene on iseenesesse suletud „päikesesüsteem“, kuhu väljastpoolt energiat juurde ei tule. Muuseas tundis Tõnisson Tartu ülikoolis õppides huvi Riias pärit hilisema nobelisti, Wilhelm Ostwaldi energetismi vastu.³⁶ Felix Oinase oletusel võis Tõnissoni mõtteid suunata Sigmund Freudi sublimatsioonteooria ehk õpetus sugutungit transformatsioonist õilsamatesse, sotsiaalselt tunnustatud tegevusvormidesse.³⁷ See tundub ühe 20. sajandi alguse eesti rahvajahi jaoks olevat siiski veidi ülemoderniseeriv seletus. Seksuaalsuhe pole Tõnissonile nähtavasti mitte vastastikune energiavahetus, kus nii mees kui ka naine võivad teineteiselt midagi juurde võita, vaid suhteliselt ühemõtteline mehe ihu kurnamine. Seksiga tuleb tegelda nii vähe kui võimalik; see on vaid möödapäasmatu panus rahvuse säilimisse. Mõte, et mehe seksuaalselt äraantav energia võiks talle vastukaaluks avada mingi uue naiseliku jõuallika – nagu mõnes India filosoofilises süsteemis –, ei tule Tõnissoni juures ilmselt kõne alla. Suure demokraadi nägemus sugudevahelise suhtlemise energeetikast on üsnagi individualistlik.

Orjoli traumale järgnenud soolise kriisi lahendas õnnelik paardumine neuu Hildegard (Hilda) Lõhmusega (1890–1976). Tõnissoni abiellumine juba küpses eas ehk 41-aastaselt pidi tema vaateis paratamatult midagi muutma. Üsna pea osutus ta ise meheks, kes maailma „ühe tubli pesakonna tublisid poissi ja tüdrukuid“ sigitas, ehkki neist kahe poisi elu lõppes õnnetult juba 1930. aastail; kolmas poeg Heldur korvas aga oma 102-aastase elueaga kaks varalahnunut. Mõni kuu enne pulmi, 1910. aasta jaanuari lõpul on Tõnisson täis kirkast abieluusk. Tä möönab küll Pauluse-taolisi erandeid, kelleks ta ka ise end on pidanud, aga suhtub nüüd vallaalikesse meesterahvastesse üldiselt üleolevalt: „Uuemal ajal on vanapoisslust ka meil nagu mõneks aupõlveks pidama hakatud ...“ Ja hõiskab seejärel sõnu sõrendades: „Armastuse pääle põhjendatud ainuabielu on igale tervele rahvaliikmele kõlbliseks kohuseks!“³⁸ Abielu ja rahvaarvu rohkenemise vastu ei saanud Tõnissonil varemgi midagi olla, aga nii kategoorilis-imperatiivne abieluhüüd on ilmselges ühenduses muudatustega isiklikus elus. Igatahes sai tulevane proua Tõnisson hakkama omamoodi rahvusliku kangelasteoga, kui end juba alanevas trajektooris tundva rahvamehe uue elule äratas. Meenutagem vaid Tõnissoni eespool tsiteeritud 1899. aasta kirja Oskar Kallasele, kus ta ennustas, et ronib „paariteistkümnne“ aasta pärast, niisiis umbes aastal 1911, juba hauda – aga ei, ta eksis, nüüd sai ta alles esimese oma viiest lapsest. Või oligi ehk see just elule allaandmise algus – võiks ka sardoniliselt küsida.

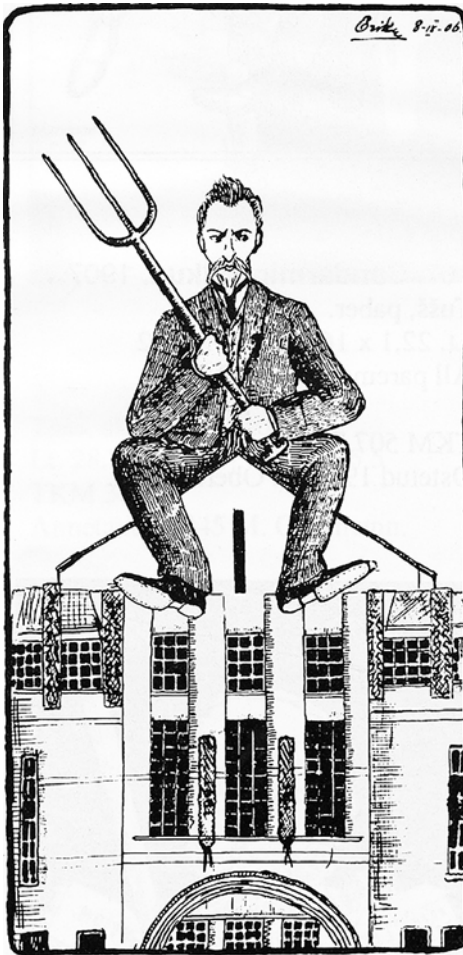
Muuseas kommenteeris seda abielu Pariisist nii Tõnissonide kui ka Lõhmuste perekonnatuttav, varasurnud kunstnik Erik Obermann (1890–1911), kes ise ei kavatsenud end naiseorjusse anda. Lugenud Postimehest Tõnissoni äsja tsiteeritud kiidulaulu abielule, kus seatakse sihiks viis miljonit eestlast, annab Obermann oma emale Tartusse teada: „Jaani ja Hilda laulatusest sain ma juba teisalt enne sinu teatamist kuulda. Noh, Jumal õnnistagu noor paari igast soppist. Meiesugune ei oska pääle maise õnne neile midagi soovida. Kinnitada ja loota võin ma aga, et see teine-teise leidmine üks mõjuv samm Eesti rahvaarvu kasvatamiseks on, millest abielumees vist suurte instinktide mõjul nii väega suuresti oma ihulehes laulis. Saagu siis Eesti, kasvagu tema, kas või ühe abielu läbi kahemiljoniliseks rahvaks.“³⁹ Ent juba pool aastat enne abiellumist, oktoobri algul 1909 oli Hilda koos oma ema Annaga

³⁶ J. Roos. Jaan Tõnissoni elukäik, lk. 31. Ostwaldi ja energetismi kohta vt.: J. Undusk. Energiageenius. Wilhelm Ostwaldi eluvaatest. – Teadusmõte Eestis VIII: Teaduskultuur. Toim. J. Engelbrecht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2013, lk. 147–159, siinses seoses eriti lk. 156–157.

³⁷ F. Oinase. Jaan Tõnisson ja seksuaalenergia. – Rahvuslik Kontakt 1981, nr. 4, lk. 37.

³⁸ J. Tõnisson. Püüete kava ja võitluse tee alusjooned, lk. 340.

³⁹ Erik Obermanni kirjad omastele asuvad Tartu Kunstimuseumi teaduslikus arhiivis: TKM, f. 3, n. 1, s. 88 (Erik Obermanni kiri emale 15.–16. III 1910).



„Nuustaku Härzog trooni peal“ (Jaán Tõnisson „Vanemise“ uue teatrimaja katusel). Erik Obermanni karikatuur. 8. IX 1906. Tartu Kunstimuseum.

märksa vähem õnne kui tema diplomaatilisel rivaalil Konstantin Pätsil. Paradoksi korras oli aga võõristust tekitavate sfääride väljalõikamises elust ehk sotsiaalses abstinentsis just midagi baltisaksalikku. Oskar Loorits on hästi ära tabanud selle, kuidas Tõnisson võttis oma hoiakuis üle baltisaksa rüütlipealiku malli, võimendades selle jooni äärmuseni – oma „sirguses peagu loogas tahapoole“: „Ülateadvuses Tõnisson on marurahvuslane ja baltlust üleolevalt trotsiva uhkusega ründav vaimuaadlik – alateadvuses aga ikka veel ehtsa balti junkru järglane ja piltlikult ütelda viimne rüütelkonna pealik iseseisvund Eestis.“⁴² Tõnissoni välises kuvandis, tema kuklasse löödud peas, hoolikalt soetud habemes, sabakuues ja pidevas „mõisarahvaga“ pragamise väljendus kui mitte teadlik, siis vähemasti ebateadlik tahe mängida saksad üle nende oma stiilis. Nii Loorits kui ka hiljem Ain Kaalep on mõtteid mõlgutanud selle ümber, et vaateilt demokraatlik Tõnisson oli isiksuselt autokraat, kellest oleks teistsuguse vaimse pagasi

külastanud Obermanni Münchenis – tol ajal oleks Obermann seal kunstiakadeemia vabakuulajana. Temaga ühevanune Hilda Lõhmus, olles varem õppinud Tartu Puškini-nimelises tütarlastegümnaasiumis ja Bestuževi kõrgematel naiskursustel Peterburis, täiendas oma haridust kunstiajaloo ja kirjanduse alal Berni ülikoolis. Ühel sellisel läbisõidul Šveitsi saadigi Münchenis kokku ja käidi kohalikku kommet mööda ka õllekeldris, kus tulevane proua Tõnisson käitus veel täitsa oma õllefabrikan-dist isa lapsena: „Siis pääle lõunat kella 6 ajal läksime Hofbräuhaussi õlut mekkima. Hilda jõi poole kruusi täie ära ja oli õige lõbusas tujus, ümises operette laulusi, suitsetas. Tegi tutvust mitmetega. Pean ütleva, olime kõik kaunis lõbusas „tujus“, nagu see Münchenis harilik asi on. Kui koju hakkasime minema, ei saanud muud, kui võttsime proua Lõhmusega Hildat oma keskele, sest ta vaarus õige hästi – tuge oli tarvis. Jõi natukene, sest Müncheneri õlu on hää maiguga, aga paneb ruttu pää pööritama, kui sa temaga harjunud ei ole. Kodus magas Hilda pool tundi, meie proua Lõhmusega diskuteerisime poliitiliste asjade üle.“⁴⁰ Tol ajal ei elanud Hilda veel Tõnissoni rahvusliku imperatiivi meelevallas, kus õllemekkimist peeti viinavõtmise eelastmeks.⁴¹

Tõnissoni kõlbluseideaal oli algul seotud mõõduka sugulise abstinentsiga, püüdlustega intiimsest läbikäimisest hoiduda, ning see põhimõte imbus ka tema rahvuslikku käsitluspiiri. Rahvuslik abstinents tuli ilmsiks eeskätt suhtumises baltisakslastesse, kellega Tõnissonil oli

⁴⁰ Erik Obermanni kiri emale 8. X 1909.

⁴¹ Vt. Katkend Jaán Tõnissoni päevikust. – Jaán Tõnisson töös ja võitluses, lk. 405.

⁴² O. Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid. (Iseseisvuslaste kirjavara, 11). Stockholm: Tõrvik, 1955, lk. 112; O. Loorits. Koodi Jaán, lk. 1958.

korral ja muus olukorras võinud saada hiilgav diktaator.⁴³ Eesti rahva ettekujutus tüüpilisest baltisaksa parunist toetub osalt Jaan Tõnissoni välisele kuvandile, ehkki pärisparunid olid enamasti märksa lihtsamast puust „isendid“.⁴⁴

Oskar Loorits on oma iseloomustuses tegelikult täpsem, kui ta olla tahaks, ehkki kasutab ebatäpset mõistet. Jaan Tõnisson kui rüütelkonna pealik – hea küll, aga eestlaste asuala ei jäänud mitte ühe, vaid mitme rüütelkonna, Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa võimkonda. Esimest juhtis rüütelkonna peamees ja teisi maamarssal. Ning kui Tõnissonil mingeid sellesuunalisi alateadlikke ihalusi oli, siis seostusid need just Liivimaa maamarssali kuvandiga. Tõnissoni kutsutigi rahva seas Liivimaa vürstiks ja baltisakslaste algatusel Nuustaku hertsogiks (*Herzog von Nustago*) ning võrreldi teda – kui ta aurikul esimeses klassis Kuressaarde saabus – Saaremaa maamarssaliga.⁴⁵ Eestimaa ja Liivimaa olid baltisaksa kultuurimälus Venemaa väga erinevad osariigid mitte ainult oma juhi ametinimetuselt. Asjaolu, et eestlased jäid oma asualal poliitiliselt killustatuks, jagatuna kahte ossa põhjapoolse Eestimaa ja läti enamusrahvaga lõunapoolse Liivimaa kubermangu vahel, oli võimumärk, mis rõhutas rüütelkonna huvide esmasust rahvuslike püüdluste ees. Kui Eestimaa kubermangu piirid pärast tsaari kukutamist Venemaa Ajutise Valitsuse 1917. aasta 30. märtsi (12. aprilli) määrusega rahvuspõhiseks muudeti, see tähendab, eestlaste asustusala Baltikumis üheksainsaks administratiivseks üksuseks liideti, siis andis see baltisaksa valitsustraditsioonidele ja kogu rüütelkondlikule psühholoogiale ranga hoobi. See oli võitleva eestluse ammune unistus. Juba aastakümnete eest oli Carl Robert Jakobson osutanud, et eestlased on administratiivselt lõhestatud üksnes „sakslaste kasuks“: „Meie oleme nüüd selgeste välja ütelnud: Eesti- ja Lätirahvas ei taha enam mitte Sakslaste kasuks kolmes kubermangus lahutatud olla, vaid tahavad Riigi kasuks kahte kubermangu ennast ühendada, nii et meil üks Eesti ja üks Läti kubermang on.“⁴⁶ Riigi all ei mõelnud Jakobson toona veel muidugi Eesti riiki.

Jaan Tõnissoni üks suuremaid poliitilisi möödalaskmisi seisnes selles, et ta otsustaval hetkel, 1917. aasta kevadel sõdis – vist enam-vähem ainsana – kirglikult selle eest, et eestlaste asuala jaguneks edaspidigi kahte, põhja- ja lõunapoolsesse kubermangu (lõunapoolne hõlmanuks sel juhul üksnes Liivimaa põhjaosa). Põhjusena oletati tema iha saada Liivimaa kuberneriks (või komissariks, et mitte öelda hertsogiks, vürstiks või maamarssaliks!).⁴⁷ Igatahes näitas see juhtum üsna ilmekalt, et Tõnisson oli oma poliitilise mõtlemise süvastruktuurilt veel tugevasti baltisaksa muustrite kütkes ja moderniseerumisele vähem aldis kui tema kunagine eeskuju Jakobson. See osutas ühtlasi, et Eesti iseseisvumine ei olnud tollal Tõnissoni jaoks veel käegakatsutav siht.⁴⁸ Ja kõik see kokku pidi teenekale rahvamehele – tunnistas ta ise seda või mitte – paistma kui ohu märk, sest tema rivaal Konstantin Päts seisid kindlalt ühtse Eesti territooriumi saavutamise eest. Tagasivaates polnuks teisiti üldse võimalik hakata astuma riikliku iseseisvuse teed. Ja mitte ainult tagasivaates. Tõnisson oli oma trotsis ka 1917. aastal sisuliselt üksi. Ilmselt oli siis tegu olulise diagnostilise episoodiga, kus Tõnisson kui riigimees jäi alla Tõnissonile kui karismaatilisele rahvamehele. Aastad 1917–1918 kujutasid üldse veelahet, mil Eesti autonoomiaatolustus toimus üleminek rahvuse- või seisusekesk-

⁴³ O. Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid, lk. 111; A. Lõhmus. Mees, kes sõi tuld ja rüüpas sädemeid peale. – Postimees, 31.05.2001, lk. 8.

⁴⁴ Vt. näiteks: O. Rütli. Mälestusi ühe eesti supupõlve tööst ja võitlusist (1871–1949). (Eesti mälu, 6). Tallinn – Tartu: Eesti Päevaleht – Akadeemia, 2010, lk. 412–413.

⁴⁵ A. Lüüs. Üksikuid momente J. Tõnissoni eluteelt; N. Kann. J. Tõnisson, meie riikliku iseseisvuse tähtsamaid rajajaid. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk. 235, 173.

⁴⁶ Sakala, 26.12.1881, lk. 1; C. R. Jakobson. Valitud teosed II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 352.

⁴⁷ Vt. J. Liiv. Elu ja mälestusi. Tartu: Noor-Eesti, 1936, lk. 238–239; J. Liiv. Minu vahukord J. Tõnissoniga. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk. 218; O. Mänd. J. Tõnissoni poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse tulekul. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk. 470–471; M. Raud. Kaks suurt, lk. 83.

⁴⁸ Vrd. E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus, lk. 114.

selt mõtlemiselt iseseisva riigi keskele mõtlemisele. Näib, et nii nagu juhtivad baltisaksa poliitikud, nii ei suutnud nende edaspidigi äge, aga samal ajaloolisel rollitasemel tegutsev vastane Tõnisson selle üleminekuga hästi kohaneda. Kahe kubermangu küsimus oli ere näide olukorrast, kus Tõnissoni egotsentrism, mis nii jõudsalt oli töötanud rahvakasu heaks, hakkas tõrkuma, kui see suunati riiklikule alale. Teise näitena võib tuua Tõnissoni vastuseisu 1925. aastal kehtestatud vähemusrahvaste kultuurautonoomia seadusele, milles ta nägi teenimatute eriõiguste andmist saksa haridusele eestluse kehandis. Siin toetus ta muuseas oma peamise väliseeskujule, Tšehhoslovakkia presidendi Tomáš Garrigue Masaryki varasemale kogemusele (Masarykist tuleb juttu veel allpool).⁴⁹ Konstantin Päts tituleeriti seevastu „vähemusrahvaste kultuurautonoomia isaks“.⁵⁰

Tõnissonist kui eestlaste iseolemismõtte kandjast enne Eesti riiki on palju kõneldud. Kuid ilmselt ei tulenenud sellest iseenesestmõistetava sujuvusega Tõnissoni sobivus reaalse riigi ehitajana. Tõnisson armastab „nooblit riidu“, kirjutas Hindrey 1920. aastate keskpaiku, „aga tema ümber ei ole kedagi enam, kellega nii võib võidelda“.⁵¹ Oli või ei olnud, Tõnisson leidis vaenlasekuju alati üles. Võib vaid imestada, millise ägedusega ta veel tollalgi baltisakslastele Riigikogus nina pihta andis, kusjuures tema viha peamine allikas oli see, et kohalik sakslaskond, see „kolonistide ollus“ esitas oma majanduslikke nõudmisi „baltisaksa rahvusea“, mida polevat iial olemas olnud.⁵² Tõnisson ei saanud lubada, et baltisakslastel oleks Eestis mingit „rahvuslikku imperatiivi“, mis tema ilmavaate kohaselt andnuks nende põhjendamata soovidele kõlbelse näo. Tõnissoni võitlustasand püsis põhiliselt seesama, mis see oli olnud riigieelsel ajal. Riiklik tegutsemine nõudis paindlikkust ja kompromisse, milleks ta polnud loodud. Kui ta riigivanemana 1928. aastal nentis, et „rahva hing katsub seesmiselt kohaneda iseseisva väikeriikluse nõuetega“,⁵³ siis kajastas see ülestunnistus kahtlemata ka isiklikult läbielatatavat protsessi.

Näeme niisiis, et Tõnisson oli küll müüdistatud isiksus, aga müüt polnud tekkinud tühjal kohalt, vaid juurdunud tema isiksuslike omaduste ja hoiakute müüdilisse püsivusse. Mütoloogiline olend ei allu muutuvate olukordade psühholoogilisele survele. Tal on oma sakraalne süžee, millest ta ei saa kõrvale kalduda, ja kindlad ajastuülesed funktsioonid, mida täita. Ta on algusest lõpuni põhiliselt anakronistlik, eesti keeles – ajakohatu (ajatu ja kohatu!), aga kui tema müüdiline trajektoor mõnes ajalõigus ja ruumiosas ühiskonna profaansete rütmidega ühtib, siis on tulemuseks isiksuse erakordne mõju ajaloo käigule. Niisugune ilmselt oligi Jaan Tõnisson Eesti riikluse eelsel umbkaudu kahel kümnendil. Hans Kruus täheldas 1938. aastal iseenesest ju triviaalsel moel: Tõnisson „on võinud jääda *kõigutamatu*lt truuks oma *varakujunenud* veendumustele“.⁵⁴ Meie ees on nii ruumiline („kõigutamatu“) kui ka ajaline („varakujunenud“) püsivus, mis võib tekitada judinaid ja viia mõtte isegi portreeritava teatavale arengupeatusele. Kuid olgu või arengupeatus – usaldus avaliku tegelase vastu põhineb suuresti tema ilmavaate ilmutuslikul ühekordsusel, tema üdi äraostmatusel, isegi kui see ajas paatub. Tõnissoni veetlev anakronism torkas 1920.–1930. aastail silma mitte ainult tema vastastele, vaid ka ta sõpradele.

Jaan Tõnissoni suure vastase Ado Grenzsteini poliitilise krahhi põhjus polnud seevastu mitte üksnes asjaolu, et Grenzstein pani paberile „Eesti küsimuse“ (1894), mis toetus küll tõuteoreetilistele õpetustele, aga jättis Eesti oludes mulje üleskutsest kollektiivseks enese-

⁴⁹ E. Laaman. Konstantin Päts. Poliitika- ja riigimees. Tartu: Noor-Eesti, 1940, lk. 163.

⁵⁰ M. Raud. Kaks suurt, lk. 11.

⁵¹ Hoia Ronk. Kaasaegsed, lk. 11.

⁵² J. Tõnisson. Mida tuleb võõrandatud mõisate tasu määramisel silmas pidada. – J. Tõnisson. Riigivanem. Koost. S. Runnel. (Eesti mõttelugu, 100). Tartu: Ilmamaa, 2011, lk. 237–247.

⁵³ J. Tõnisson. Riigi asutamise ja korraldamise järel tulisel loovale tööle! – J. Tõnisson. Riigivanem, lk. 282.

⁵⁴ H. Kruus. Jaan Tõnisson kaugvaates. – H. Kruus. Eesti küsimus. Koost. T. Karjahärm, H. Runnel. (Eesti mõttelugu, 62). Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 231 (minu kursiiv – J.U.).

tapuks. Miks ei võiks siis sellelgi teemal julget mõtet arendada! Palju masendavam oli see, kuidas Grenzstein oma hilisemas elujärgus süstemaatiliselt, suuresti teadlikult ja osalt ka pisaraid poetades tallas maha oma varem kalliks peetud aateid, endisi hoiakuid, tühistas oma tehtud tööd. Täiskannapöörded kui printsiip ei suurenda usku avalikku tegelasse. Muidugi võib mõnest Saulusest saada aeg-ajalt Paulus, kuid üldjuhul on see siis ikka sallitud kui ühekordne totaalne pöördumine, mitte kui kestev kriitiline moone Saulusest Pauluseni ja sealt edasi veel ajapikku Sauruse või Mauruseni.

Tunnistan ausalt, et kõik Tõnissoni rahvajuhi-voorused (tegevushaare, rahvuslik fundamentalism, vaadete püsivus, esinduslik välimus) ei olnud mulle aastakümnete vältel piisav, et tajuda tema isiksuse hiiglaslikku mõju oma ajas. Ja ühtlasi tema trans-psühholoogilist suurus. Jaan Tõnisson oli „pikk kõhn halli habemega hidalgo, väarikas ja naljakas ühekorraga“, nagu mäletas poisipõlvest Ain Kaalep.⁵⁵ Seda küll. Aga Tõnissonis pidi peituma ka mingi riugas.

Võtme Tõnissoni isikuni jõudmiseks leidsin suhteliselt hiljuti. Ma ei olnud varem kuulnud Tõnissoni häält. Eesti Raadio heliarhiivis on talletunud Tõnissoni lühike pöördumine 1939. aastast, kolm kuud enne Teise maailmasõja algust.⁵⁶ Kõneleb eakas Tõnisson, paberilt kohati pausidega maha veerides, aga noorusliku meloodiaga, andes hinnangu momendi keerukusele. Neli minutit rahulikku arutelu võimaliku suurkatastroofi teemal juhatab sisse kummaline tervitus „Aulikud tuleviku-kuulajad!“, mis võiks ju osutada, et Tõnisson aimas ette auku, mis jääb haigutama tema ja tulevase eesti keelt kõneleva inimkonna-osa vahele.

Kuid kõrvad tabasid poliitilise pajatuse taga ära ka salasõnumi, mida Tõnisson arvatavasti aastakümneid oli endaga kaasas kandnud. Ja see oli millegipärast – „Ära karda!“. Ära karda, eesti rahvas, toimeta julgelt edasi! Tõnisson neid sõnu ei kasuta ja hirmust ei kõnele. Ja mina ei fabuleeri. Tõnissoni isiksuse põhitooni äratamine oli avastuslik silmapilk, enne seda oli ta olnud küll ere mütoloogiline rahmeldaja, aga mees ilma psühholoogilise põnevuseta. Nüüd omandasid Tõnissoni tekstid õige hääle ja jutustasid ridade vahelt üht iidset lugu. Neist kaikus ikka ja jälle läbi otsekui üksseesama sõnum: „Ära karda! Ära jumala pärast karda! Toimeta edasi oma südame hääle ja parema äranägemise kohaselt!“ Ju see oli siis Tõnissoni meelest see kõige tähtsam.

19. ja 20. sajandi vahetusel oli eestlastel juba piisavalt rikkust ja suhtevõrgustikke, millele midagi rajada, ning Tõnissoni asjassepuutuvaid teeneid sai eespool mainitud. Aga eesti inimesel puudus veel hoiak, silmavaade, kuraas. Ta oli oma enamuses sotsiaalselt arg. Ta kippus igaks juhaks nikerdama omade keskel nurgas. Või siis oma kastis. Mis polnud üksnes lapselik liivakast, vaid paljude jaoks ka seisuslik paratamatus. Eestlane ei talunud kemplemist sotsiaalsete ülbikutega, pigem löi käega ja talitas omaette. Võime vaid imestada, kuidas veel Henrik Visnapuu taoline sirguv moodne luuletaja, mõisakupja poeg, veetis oma 19.–20. sajandi vahetusse langenud lapsepõlve teadmises, et sotsiaalseid vaheseinu ei saa kõigutada. „Mõis paistis mulle tollal maailma keskpunktina. Linna olemus oli mulle veel ebaselge. Kindralid nagu Skobelev ja Osman Pasha olid härradest suuremad, kuid keiser oli kõigist üle. Ja jumal oli selle kõik nõnda seadnud ja loonud. Miks ta mõne keisriks, mõne kindraliks, mõne härraks ja mõne moonameheks oli pannud, ka see ei tulnud veel küsimusse. Ei tulnud küsimusse ka, miks armas jumal mõisad ja majad võõrast rahvusest härrade kätte oli andnud.“⁵⁷ See on arvamuseavaldus sotsiaalse mugandumuse keskkihist, kuid ilmselt piisavalt esindav.

⁵⁵ A. Kaalep. Jaan Tõnissoniga kaksikümne aastat tagasi. – A. Kaalep. Kolm Lydiat. (Eesti mõttelugu, 18). Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 261.

⁵⁶ <https://arhiiv.err.ee/vaata/44079>. Kõne trükiti ära esmalt raamatus: Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümneenda sünnipäeva tähistamiseks. Stockholm: Vaba Eesti, 1960, lk. 356. Vt. ka: J. Tõnisson. Riigivanem, lk. 498–499.

⁵⁷ H. Visnapuu. Päike ja jõgi, lk. 68.

Tõnisson hüüdis rahva nurgast ja kastist välja, osalt sõnade, aga veelgi enam oma ego-tsentrilise poosiga, kepp käes ja sabakuue lehvides, jättes mulje, et tema ongi Liivimaa viimane maamarssal ning mänguväli on tema päralt. See lisab kaalukust ka Eino Leino kujundile Tõnissonist kui ülbest Ylermist, kes sõtkub jalge alla püha hierarhia. Tõnisson näitas, et talle meeldib kakelda, ja iga poiss teab, et see on esimene argument, mis vastast nõrgestab. Karl August Hindrey on jutustanud, kuidas ta oma varasel kohtumisel ebameeldivaltpõhjuselt mõjunud Tõnissoniga lubanud tolele endast vanemale ja tugevamale koolipoisile naljaviluks peksa anda, mispeale Tõnisson võtnud – väiksema poisi väljanaermise asemel – kohe sisse võitlus-asendi.⁵⁸ „Mina ei karda kedagi! [– – –] Kel asja minuga, see tulgu minu juurde!“ meenub ühele pealtnägijale Tõnissoni hüüe 1917. aasta suvel „Estonia“ teatris, mis oli täidetud ründavate punastega.⁵⁹ Ning Friedebert Tuglas kirjutab: „Pea püsti! – see oli evangeelium, mida kuulutas Tõnisson nii oma sõnade kui ka isikliku hoiakuga. See oli uuesti sõjakuulutus eestlase enese-alavääristamiskalduvusele, teine kord pärast Jakobsoni aegu.“⁶⁰ Öeldi, et Tõnisson ei kartvat ei kuradit ega kubeneri.⁶¹ „Argust ei saa Tõnissonile keegi ette heita ...“⁶² Ja nii edasi ja nii edasi.

Ülesanne, mille Tõnisson endale võttis (eesti rahva psühholoogilise ebakindluse ravi), õigustab tema enesekesksust, üleolevust, posöörlust, kisa ja kära, mida ta enda ümber tekitas. Ta ei teinud kunagi nalja, aga teadis, et võib olla naljakas oma kaklushimu tõttu, ja arvatavasti püüdiski mõnikord olla naljakas, sest nali vabastas. Tema huumorisoon väljenduski ehk selles, et ta ei kartnud saada naerualuseks. See on hea rohi hirmu ja kadeduse vastu.

Tõnissoni loomuses pidi olema mingit märterlikku hoolimatust surma ees. Võib-olla ei olnud ta julge alati ja igal pool, aga ta nautis hulljulguse teket olukordades, kus tema elu oli areenil ohus. Oluline on siin sõna „areen“, hädaohu demonstratiivne põlgus publiku silme all. Tõnissoni Eesti oludes ainulaadne egotsentrism, millest vestavad Oskar Loorits ja teised, väljendus kulminatsioonihetkedel jumaliku ükskõiksusena oma maise ihu suhtes.

Jaan Tõnissoni nimekaim, kuid mitte sugulane, kindral Aleksander Tõnisson meenutab Vabadussõja lõpulahinguid detsembris 1919 Narva all: Narvat peeti „põrguks ja hoiti temast eemale. Narva jõudvad raudteerongid olid peaaegu tühjad. Riigivalitsuse juht, härra peaminister J. Tõnisson, ei teinud aga sellest pommitamisest väljagi. Sõitis julgelt siia, käis suure rahuga kuulide vingumise all asutused ja väeosad läbi, tungis igalpool seisukorra teensustesse. Kui ülevaatusega linnas lõpule jõutud, otsustas isiklikult ka lahinguliiniga tutvuneda. Ning just kõige tähtsam ja ühtlasi hädaohtlikumas kaitsepunktis Dubrovkas.“⁶³

Kõrvutagem selle episoodiga üht teist sarnast Esimese maailmasõja aegselt Venemaalt aastal 1917. Selle loo minajutustaja ei ole Jaan Tõnisson, vaid tšehhi rahvajuht ja Tšehhoslovakkia president aastail 1918–1935, Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937). „Sõdurid armastasid mind ja tunnistasid oma ülemjuhatajaks. Ma usun, peamiselt sellepärast, et ütlesin neile vahel oma arvamust ... ja võib-olla ka sellepärast, et ma ei kartnud. Poisid kõnelesid minust päris legende. Nad tõendasid, et mina ei kartvat midagi. Tõeliselt oli mul arutihti hirm, aga ma ei lasknud seda märgata; just sõdurite pärast käisin tänaval ringi, kui tulistati.“⁶⁴

⁵⁸ Hoi Ronk. Kaasaegsed, lk. 9.

⁵⁹ J. Semmiste. Eesti rahvuslikke suurmehi. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk. 320.

⁶⁰ F. Tuglas. Jaan Tõnisson uue sajandi algul. – F. Tuglas. Kogutud teosed 7. Kriitika I. Kriitika II. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1996, lk. 228.

⁶¹ S. Runnel. Jaan Tõnisson enne Eesti iseseisvumist. – J. Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus, lk. 19.

⁶² J. Köpp. Mälestuste radadel 2. Tartus 1896–1906, lk. 191.

⁶³ A. Tõnisson. Kaks kokkupuutumist Jaan Tõnisson'iga. – Jaan Tõnisson. Tagasivaateid ja mälestusi tema 60 a. sünnipäevaks, lk. 82.

⁶⁴ Masaryk jutustab oma elust. Kõnelused K. Čapek'iga. Tlk. M. Arak. Tartu: Loodus, 1937, lk. 258. Samal, 1917. aasta sügisel veetis teel Mogiljovist Petrogradi koos Masarykiga vagunikupees kaks intellektuaalselt viljakat ööpäeva Bernhard Linde (B. Linde. Thomas Garrigue Masaryk. Tšehhoslovakkia Vabariigi presidendi elu ja töö. Tallinn: Varrak, 1935, lk. 5–7).

Ja veel üks sellele sarnanev pilt, nüüd juba teise mehe sulest: „Kord [Esimese] Maailmasõja ajal otsustas ta [= Masaryk] tagasi pöörata Austriasse, kus teda ootas võllas – ta teadis, et tema märtrikssaamine on kasuks tšehhi rahva asjale. Tema vastu üritati mitu atentaadikatset, mille kohta ta õlgu kehtas – hirmutundmine oli tal psüühiliselt võimatu – aga ettevaatlikuna kirjutas ta valmis oma nekroloogi, et see oleks parimaks propagandavahendiks tema rahva vabastamisel.“⁶⁵

Pole ehk tähtsusetu, et Tõnisson oli sellesama Masarykiga isiklikult tutvunud juba 1901. aasta suurel karskuskongressil Viinis. Tõnisson valgustab kongressi tegevust pikas loos läbi Postimehe üheksa numbri, aga paljude teiste seas ta Masaryki millegipärast ei maini.⁶⁶ Siiski oli „kuulsas Tšehhi prohessori“ Masaryki nimi ära trükitud juba kongressi varasemas lühiüleavaates.⁶⁷ Oma isikliku läbikäimise Masarykiga näib Tõnisson avalikkuse ette toovat alles selle 85. sünnipäeval 1935. aastal, mille lõpus astus Masaryk presidendiametist ealistel kaalutlustel tagasi. Tõnisson jutustab, kuidas see „kõige haritum tšehh“, isa poolt küll slovakk, ta Viinist Prahasse külla kutsus ja kuidas nad seal vahetasid mõtteid väikerahvaste tulevikuvõimaluste üle. Ehkki suurrahvaliku šovinismi lained käisid kõrgelt, olid mõlemad veendunud, et kui ei kaotata iseendid, siis ei suuda väikerahvaid surmata ka keegi teine.⁶⁸ Tähelepanu väärib, et Tõnisson portreerib tulevast Tšehhoslovakkia presidenti omaenda mõistesüsteemis ja õieti iseenda arenguperspektiivis: Masaryk olnud „kõlbliselt külgetõmbav“ ja „sügav-kõlbline“ isiksus, kes seadnud oma rahva „kõlblise kasvatajana“ selle sihiks „kõlblise inimsuse“ aate. Ta rõhutab, et Masaryk ei pooldanud tollal „Austria rahvaste-riigist“ lahkulöömist ja püüdis ära kasutada rahva kõlblise kujundamise võimalusi impeeriumi rüpes (õigemini küll territoriaalset autonoomiat taotledes). Kõige sellega näib Tõnisson tagasivaates tõestada tahtvat otsekui omaenese ja Masaryki tollaste püüete suurt sarnasust.

Kui Masaryk 1937. aasta septembris suri, avaldas Tõnisson ajakirjas Akadeemia pikema kirjutise, mille mälestuslik osa manab taas esile kahe riigimehe kunagised kohtumised Viinis ja Prahast. „Meie poliitilistes vaadetes ei olnud mingeid vastuolusid,“ resümeerib Tõnisson.⁶⁹ Postimehelik „kõlbluse“-keskne retoorika on ajakirjalooles siiski eemaldatud. Tõnisson nendib nüüd, et 1901. aasta Viini kongressil paistnud kõigi kõnelejate hulgas „iseäralikult silma“ just Masaryk. Tõnissoni kaks Masaryki-esseed on erandlikud selle poolest, et oma isikuloosid kirjutasid pühendab ta üldiselt Eesti avalikele tegelastele, tähistamaks lähemate võitluskaaslaste tähtpäevi. Tema enamasti inimkaugest stiililaadi arvestades on üllatav ka tung tšehhi rahvamehe inimlikku lähedusse: „Liigitused elastilised ja elavad, kuid mitte rahutud. Avar otsaesine, välkuvad silmad, vaade tõsine, aga sõbralik. Nägu piiratud lüheldasest habemest. Kogu tema olemisest hoovas vastu harukordse intelligentsuse ja kultuursuse tunne.“⁷⁰ Jälle märkame kaksipidiseid pintslitõmbeid: ühelt poolt on tegu eeskuju, aga teisalt idealiseeritud autoportreega. Masaryk oli pärit talupoeglikust mõisateenijate perest, kõhnavõitu, pika-poolne, esinduslik, alati hästi riides ja tõsise hoiakuga härra, juba tollal oma rahva isikumüüt, kes välimuselt sarnanes mõneti Tõnissoniga. Sellest, kuidas Tõnisson Masaryki tööd ja aateid kirjeldab, võib aimata tema enda kunagisi soovunelmaid, mis ta ju jaoks ka realiseeris. „He was a friend of Tomáš Garrigue Masaryk,“ iseloomustab Tõnissoni lakooniliselt rah-

⁶⁵ J. Gunther. Nüüde Euroopa juhid. Tlk. L. Anvelt, L. Oras. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939, lk. 252. Vrd.: Masaryk jutustab oma elust, lk. 229.

⁶⁶ Vt. J. Tõnisson. Kaheksas rahvusvaheline karskuskongress. – J. Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus, lk. 87–126.

⁶⁷ Postimees, 05.04.1901, nr. 75, lk. 2.

⁶⁸ J. Tõnisson. President Tomas G. Masaryk. 85. sünnipäeva puhul. – Postimees, 06.03.1935, nr. 64, lk. 2.

⁶⁹ J. Tõnisson. Thomas Garrigue Masaryk. Isiklikke mälestusi. – Akadeemia 1937, nr. 3, lk. 153. Väljavõte Tõnissoni tekstist on taasavaldatud nii ajakirjas Akadeemia (1993, nr. 7, lk. 1379–1380) kui ka ajakirjas Looming (1996, nr. 3, lk. 393–394). Neis ajakirjanumbreis leidub muudki Masaryki-alast.

⁷⁰ J. Tõnisson. Thomas Garrigue Masaryk, lk. 152.

vusvaheline teatmeteos.⁷¹ Ta oma poeg Ilmar paneb tähele sarnasusi isa ja tšehhi rahvajuhi ideedes.⁷²

Solidaarsuse nimel unustab Jaan Tõnisson siiski oma meenutustes ära mõned vaimuloolised varjandid, näiteks selle, et filosoofiaprofessorina Prahast hakkas Masaryk juba 1880. aastail tõrjuma valitsevat saksa metafüüsikat, eriti Tõnissoni lemmikut Kanti, samuti Herbarti, eelistades neile Auguste Comte'i ning David Hume'i elulähedasemat hoiakut. Kuid eetiline imperatiiv – olgu siis spekulatiivsemas või realistlikumas võtmes (Masaryk asutaski Realistide Partei)⁷³ – lähendas kahtlemata mõlemat meest. „Keegi riigijuhtidest ei ole sarnase moraalse õigusega omal kohal, nagu seda on Masaryk – uueaja Marcus Aurelius.“⁷⁴ 1930. aastail tähistas Postimees artikliga pea igat Masaryki sünnipäeva. Nii Tõnissoni vaadete kui ka tema enesekuvandi edasisel uurimisel võiks oletatav Masaryki-efekt suuremat tähelepanu pälvida.

Ado Grenzstein süüdistas juba 1893. aastal Postimehe ringkonda tšehhidelt eeskujutõlmises, mis tähendavat tormakat ja hoolimatut rahvuslust kuni šovinismi kuulutamiseni välja; Tõnisson andis sellele mittemidagiütleva, hoopis pehmemdava vastuse.⁷⁵ Kuid tõepoolest oligi Austria-Ungari keisririigi kuuemiljoniline tšehhide kogukond eestlastele rahvuslikes püüetes – esialgu küll kättesaamatuks – eeskujuks. Nende eestkõnelejaks oli juba tollal tõusnud Masaryk, kes oli 1892. aasta lõpul Viinis parlamendi liikmena esinedes nõudnud tšehhidele autonoomiat.⁷⁶ Niisiis algasid tšehhide poliitilise autonoomia taotlused tosinkond aastat enne eestlasti, ehkki oma rahvusriigini jõudsid mõlemad aastal 1918. „Üldse on tšehhi rahvas oma ideoloogilises arenemises [– – –] olnud õige suurel määral Venemaa alla kuulunud väikerahvastele eeskujuks. Tšehhid tegid oma rahvuslikul tõusul teatava edumaaga läbi kõik need arenemisetapid, mis Venemaa väikerahvad, teiste hulgas ka eesti rahvas, sooritanud hiljem. Masaryk on seega kõigi väikerahvaste iseseisvuse väarikamaid eestvõitlejaid.“⁷⁷

Tulles tagasi Tõnissoni ja Masaryki sõjaaegsete vaprusnäitluste juurde: mõlemad mehed demonstreerisid oma kartmatust ajal, kui nad ei olnud veel riigi-, vaid rahvajuhi, enne iseseisva Eesti või Tšehhoslovakkia ilmumist maakaardile. Ehk ongi sellised julgustükid just rahvajuhtide sümbolne kapital. Eestist meenub Rahvarinde-aegne Edgar Savisaar, kel tollase Eesti liidritest vist ainsana õnnestus saada masside vaimset ja füüsilist väge koondavaks tribuuniks – meheks, kes võttis rahvalt taas kord hirmu. „Ära karda,“ suutis ühes otsustavas ajalõhes öelda ka tema, tõestades iroonikute põlvkonnale, et rahvajuhi roll oli isegi 20. sajandi lõpu Eestis veel võimalik. Hiljem riigimehena kukkus Savisaar põhiliselt läbi. Tõnisson tegutses kui tribuun Savisaarest märksa pikema aja vältel ning ei diskrediteerinud end riigimehena ühegi „lindiskandaaliga“. Ent riigimehekarjäär ei toonud ka temale rahuldust; ta istus poliititeatris küll alalise aukülalise loožis ja hõikas tegevusse julgelt vahele, aga lavastajad olid teised. Kui Tõnissonil pole veel keegi suutnud napsata eesti rahvusehitustöö peingli rolli, siis Savisaarele näib rahvuslikus mütoloogias sobituvat langenud inglil poos – nii nagu juba ammu Ado Grenzsteinile. Aga midagi ühendavat võiks aus vaatlus Tõnissonis ja Savisaares ometi märgata. Tõnissoni isikusse suure lugupidamisega suhtunud Peeter Põld olevat 1929. aastal poetanud mõtte: „Jaan Tõnisson on väga tugev opositsioonis, aga mitte ülesehitustöös.“⁷⁸ Siin ehk lõikuvadki saatusejooned. Põhjalikult haritud ning teooriat ja pragmaatikat

⁷¹ W. Roszkowski. Jaan Tõnisson. – Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century. Ed. W. Roszkowski, J. Kofman. Armonk – London: M. E. Sharpe, 2008, lk. 1043.

⁷² I. Tõnisson. Emajõe ääres. Koost. H. Runnel. (Eesti mõttelugu, 15). Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 110, 420.

⁷³ Vt. [J. Tõnisson.] Tšehhi erakonnad. – Postimees, 03.10.1901, nr. 224, lk. 1–2.

⁷⁴ Kas on ilmas veel suuri mehi? – Postimees, 09.01.1928, nr. 8, lk. 7.

⁷⁵ [A. Grenzstein.] Meie vabaduse jubileumist. – Olevik, 16.08.1893, nr. 33, lk. 692–693; J. Tõnisson. Meie vabastuse 75 aasta mälestusepidust. – J. Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus, lk. 46–47.

⁷⁶ B. Linde. Thomas Garrigue Masaryk, lk. 28.

⁷⁷ H. T[ammer]. T. G. Masaryk 85-aastane. – Päevaleht, 06.03.1935, nr. 65, lk. 4.

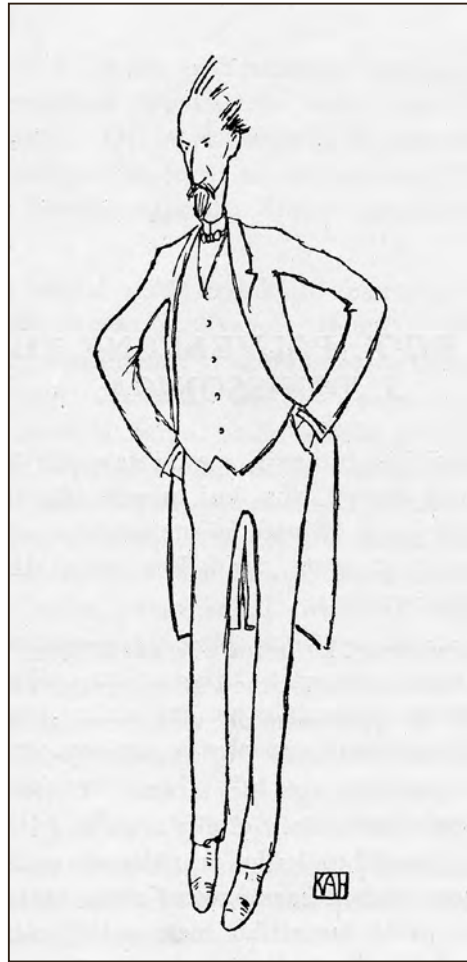
⁷⁸ M. Raud. Kaks suurt, lk. 169.

tasakaalukalt ühte põiminud Masaryk suutis seevastu olla algul nii rahvajuht kui ka hiljem sama edukas riigijuht. Muidugi oli Masarykil valitseda hoopis teine rahvas ja teine maa.

Et psühholoogiline piiramistöö Jaan Tõnissoni ümber lõpetada peaaegu et karnevalistliku näitega, olgu meenutatud veel üht enese suhtes hoolimatut poliitilist märtrit – Viktor Kingissepp, 34-aastaselt hukatud punast aktivisti ja esseisti. Kingisseppa ja Tõnissoni elukäigud põrkusid fataalselt kokku 21. novembril (4. detsembril) 1917. aastal, kui Tõnisson Venemaal võimule tõusnud enamlaste poolt arreteeriti. Kingissepp kui üks Eesti enamlaste juhte, kes Tõnissoni rahvuslikke teeneid tunnustas, lubas Tõnissoni vangist vabastada tingimusel, et ta kiiremas korras Eestist kaob.⁷⁹ Tõnisson võttis ettepaneku pärast esialgset tõrkumist vastu ja nii saigi temast saatuse tahtel Eesti välisdelegatsiooni liige (algul ka selle esimees) vahelduva elukohaga Helsingis, Stockholmis, Kopenhaagenis ning seejärel Londonis ja Pariisis. Selles rollis andis ta aastail 1917–1919 oma viimase väljapaistva panuse iseseisva Eesti riigi sünnil, aga ühtlasi tõi see kaasa tema ajutise eemaldumise – ja volituste pikendudes ka eemaldamise – Eesti vahetust poliitikast, mis ilmselt mõjustas pärssivalt kogu tema edasist riigimehetööd.⁸⁰ Igatahes on Kingisseppa tegu hakatud juba 1930. aastail tõlgendama kui Tõnissoni päästmist kõige hullema eest.⁸¹ Ja vastukaaluks sellele olevat Tõnisson omakorda tahtnud aidata Kingisseppa, kui see 1922. aasta

maikuu algul oma konspiratiivkorteris Tallinnas Karu tänava majas number 14 arreteeriti. Tõnisson sõitnud tookord aega viitmata Tartust pealinna, kuid jäänud hiljaks: Konstantin Pätsi riigivanemaks olles oli Kingissepp välikohtu otsusel juba maha lastud.⁸² Paratamatult jääb mulje, nagu oleks kiirustatud ka seetõttu, et Tõnissoniga vaidlemist vältida.

Kingisseppa ja Tõnissoni teatavat vastastikust ligitõmmet, aga ühtlasi nende välist sarnasust nii näos kui ka hoiakus on tähele pannud mitmed ajaloo tunnistajad, nõnda näiteks Tõnissoniga välisdelegatsioonis koos töötanud Kaarel Robert Pusta. Pusta oli olnud üks neid, kes aitas Kingisseppalt välja kaubelda Tõnissoni vabastamise 1917. aastal.⁸³ Sedasama episoodi



Jaan Tõnisson. Karl August Hindrey karikatuur

⁷⁹ A. Tõnisson. Kaks kokkupuutumist Jaan Tõnisson'iga, lk. 76–80.

⁸⁰ Selle etapi kohta Tõnissoni elus vt.: Jaan Tõnisson Eesti välispoliitikas 1917–1920. Dokumente ja materjale. Koost. ja toim. H. Arumäe, T. Arumäe. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993.

⁸¹ K. R. Pusta. J. Tõnisson vaba mehena. – K. R. Pusta. Kontrastide aastasada. Koost. H. Runnel. (Eesti mõttelugu, 33). Tartu: Ilmamaa, 2000, lk. 306–307.

⁸² A. Kaalep. Lood Viktor Kingisseppast. – A. Kaalep. Kodu kõikjal kaasas. Mitme aastakümne kirjutisi. Tallinn: Tänapäev, 2013, lk. 202–203.

⁸³ K. R. Pusta. Jaan Tõnisson Eesti välispoliitikuna ja diplomaadina. – K. R. Pusta. Kontrastide aastasada, lk. 341–342.

meenutades nentis Pusta 1929. aastal, et Kingissepp aimas „oma poosis ja hääletoonis vahel haruldaselt Tõnissoni järele“.⁸⁴ Oma mälestuste esimeses osas, mida veel Tõnisson ise lugeda sai, täpsustab ta: „Kingissepp kandis samasugust habet nagu Tõnisson, ainult kollakasblondi, ajas niisama käed püksitaskutesse ja rinna ette ning aimas järele oma vastase häälekõla. Mitte pilkeks, sest olin juba varem tähele pannud, et Kingissepp rääkis mõnel juhtumil, ja nimelt erutatud meeleolus, ikka Tõnissoni häälega, peagu tema žestiga.“⁸⁵ Kahe mehe sarnasusele on vihjanud ka neid mõlemaid tundnud Hella Wuolijoki.⁸⁶ Lisatagu siia veel Ain Kaalepi fantaasiapilt kõnelusest Mati Undiga: „Kujuta nüüd ette nii üht kui ka teist kikkhabemega meest, tõenäoliselt ühtmoodi sihvakat kasvugi, silmad välkumas peas ... Don Quijote kohtumine Mefistofelesega!“⁸⁷

Ja viimaks – Kingissepp oli ilmselt niisama kartmatu nagu Tõnissonigi. Ainult et see seltskond, kelle seas tema oma sõnumit „Ära karda!“ levitas, jäi talle kui tõnissonlikult ambitsioonikale kireharitlasele 1920. aastate Eestis juba liiga armetuks. Oli mitmesuguseid märke, mis tõendavad, et ta oli kaltsakate ja koolitüdrukute auavaldustest tüdinud, omasuguseid kõrge kaarega intellektuaale leidis ta siinsete kommunistide seas vähe. Nagu Pusta on tabavalt osutanud, oleks Kingissepa võimuiha võinud rahuldada „iseseisev ehk autonoomne kommunistlik Eesti vabariik“.⁸⁸ Seetõttu hakatigi kohe Kingissepa surma järel kõnelema, et pettunud revolutsionäär andnud end enam-vähem ise politseile kätte.⁸⁹ Need ohverdusmeeleolud kasutas oma romaani „Jäljetu haud“ (1926) peategelase Kristjan Raudma kujus ära Mait Metsanurk. Ka uuem ajaloouurimus möönab, et eesti kommunistide põrandaalust liidrit oli juba pikemat aega vaevanud masendus, mis võis olla reedetud konspiratiivkorterisse ootele jäämise üks põhjusi. Viimases kirjas oma elukaaslasele Elsa Lellele 1922. aasta jaanuari lõpust, milles ei väljendu enam „muud kirge kui kätemaksuhimu klassivaenlasele“, teatab Kingissepp ühtlasi, et tal „ei ole enam põhjust kalliks pidada oma füüsilist edasikestmist“. Ja siis: „Püüa mind, pahat poissi unustada!“⁹⁰ Kätemaksu- ja surmaiha ristlevad siin üheskoos ning nende peaaegu et loogiline sümbioos on märtrisurm. Seesama, milleks oli üksvahe valmis rahvajuht Masaryk.

Ja kes teab, äkki sobivad Kingissepa kirjaread naisele esindama kuidagi ka Jaan Tõnissoni meeleolu ööl vastu 3. juulit 1941, mil ta arvatavasti kodumaa pinnal maha lasti. Pole välistatud, et tema surma juures viibis Kingissepa poeg Sergei, tollase KGB üks kohalikke ninamehi ja hukkamiste peamisi korraldajaid.

Essee aluseks on konverentsil „Jaani kood“ Tartu Ülikooli aulas 22. XII 2018 ette kantud tekst.

⁸⁴ K. R. Pusta. Mälestusi Viktor Kingissepast ja Jaan Tõnissonist. – K. R. Pusta. Kontrastide aastasada, lk. 358.

⁸⁵ K. R. Pusta. Kehra metsast maailma. Saadiku päevik. Kirjad kinnisest majast. (Eesti mälu, 37). Tallinn – Tartu: Eesti Päevaleht – Akadeemia, 2010, lk. 110.

⁸⁶ E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus, lk. 127.

⁸⁷ A. Kaalep. Lood Viktor Kingissepast, lk. 203.

⁸⁸ K. R. Pusta. Mälestusi Viktor Kingissepast ja Jaan Tõnissonist, lk. 357.

⁸⁹ A. Kaalep. Lood Viktor Kingissepast, lk. 201.

⁹⁰ R. Rosenthal, M. Tamming. Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk. 576–577.